

# ग्रामीण विकासात महिला बचत गटाची भूमिका

प्रा. डॉ. दामावले डी. एन.

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

पंडीत दीनदयाल उपाध्याय

महाविद्यालय, देवणी जि. लातूर

भारतीय समाजव्यवस्थेत निरक्षरता, दारिद्र्य, बेकारी, व्यसनाधिनता, रोगराई, महागाई व वाढती लोकसंख्या प्रचंड प्रमाणात वाढली असून ते ग्रामीण विकासास अडथळा निर्माण करत आहेत. या अडथळांचे उच्चाटन करणे हे ग्रामीण विकासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. हे अडथळे दूर करण्याकरिता विविध पातळीवरून विविध साधनाने वेगवेगळ्या पद्धतीने दूर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. कोणत्याही समाजव्यवस्थेचा आधार म्हणजे आर्थिक घटक होय. समाजव्यवस्थेत बदल घडून येण्याकरिता आर्थिक घटकांत बदल आवश्यक आहे. त्याशिवाय समाजात सकारात्मक परिवर्तन घडून येण्यास वेळ लागत नाही. समाजाची प्रगती आणि अधोगती ही आर्थिक घटकांवरच अवलंबून असते. ग्रामीण समाजाच्या विकासाचा मुख्य प्रवाह हा आर्थिक घटकच आहे. आर्थिक घटकांनी संपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्था व्यापून टाकलेली दिसून येते. भारतीय समाजाचे विघटन होण्यास कारणीभूत घटक असलेली स्वयंपूर्ण खेडी आज संपूर्ण विघटीत होत आहेत. शेती व्यवसायाव्यतिरिक्त इतर व्यवसायसुद्धा ग्रामीण समाजात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडून आणण्यास जबाबदार आहेत.

आर्थिक संपन्नतेशिवाय कोणत्याही घटकाचा विकास अशक्य आहे. महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्यावरच ग्रामीण विकास शक्य आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे व अन्यायाचे प्रमुख कारण तिचे आर्थिक परावलंबन होय. आर्थिक स्वावलंबनातूनच आत्मविश्वास वाढतो. अन्याय व अत्याचाराच्या विरोधात संघर्ष करण्याची क्षमता आर्थिक स्वावलंबनामुळे वाढते. म्हणून अर्थाजनाची योग्य संधी उपलब्ध करून त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण होणे महत्वाचे आहे. स्त्री आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असली म्हणजेच ती स्वकर्तृत्वावर खंबीरपणे उभे राहण्याच्या हेतूनेच बचत गटाची संकल्पना पुढे आली. समाजातील दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी महिलांनी आत्मनिर्भर व्हावे यासाठी १ एप्रिल १९९९ पासून शासनाने स्वयंजयंती ग्रामरोजगार योजना चालू केली. या योजनेअंतर्गत स्वयंसहायता गटाची निर्मिती करून गटातील प्रत्येक स्वयंरोजगारशील ग्रामीण उद्योजक बनविणे यावर प्राधान्याने भर देण्यात आला. स्वयंसहायता बचत गट म्हणजे महिलांना सक्षमीकरणाची सुवर्णसंधी होय. स्वयंसहायता गटाची चळवळ, बचत गट स्वयंसहायता समूह अशा वेगवेगळ्या संकल्पनेतून निर्माण झाली. कालांतराने आधुनिक काळात बचतीचे महत्त्व वाढत गेले. ३१ ऑक्टोबर हा जागतिक काटकसर दिन म्हणून साजरा केला जातो.

उद्दिष्टे :

- १) ग्रामीण विकासात बचत गटाच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- २) रोजगार निर्मितीमध्ये स्वयंसहायता बचत गटाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- ३) ग्रामीण भागातील स्वयंसहायता बचत गटाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
- ४) ग्रामीण विकासातील बचत गटाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

- १) स्वयंसहायता गटांमुळे ग्रामीण भागाचा विकास होत आहे.
- २) स्वयंसहायता गटांमुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत.
- ३) ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकास होण्यास होण्यास स्वयंसहायता गटाची महत्वाची भूमिका राहते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी आवश्यक असलेली माहिती संकलीत करण्याचे स्त्रोत दुय्यम स्वरूपाचे आहेत. यासाठी संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, लेख इ. चा संशोधन कार्यासाठी उपयोग करण्यात आला आहे.

### ग्रामीण विकास

विकास ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. विकास म्हणजे केवळ आर्थिक विकास नसून मानवाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, संस्थात्मक तसेच आर्थिक परिवर्तनाशी संबंधीत आहे. मिसिस उर्सूला हक्क या अर्थशास्त्रज्ञाच्या मतानुसार घसरकारने केलेल्या प्रयत्नांचे फळ म्हणजे विकास होय. उ. भारतीय ग्रामीण भागाचा विकास न होण्याची कारणे साधनसंपत्तीचा अभाव हे नसून त्या सामग्रीचा भरपूर फायदा उठविण्यात आलेले अपयश होय. ग्रामीण विकासावर आर्थिक, सामाजिक घटकांचे परिणाम होतात. ग्रामीण समाजातील विकासाचा विचार करताना केवळ आर्थिक, सामाजिक विकासाचे परिक्षण करून भागणार नाही. तर समाजातील महिला सक्षमीकरणाचाही विचार करणे गरजेचे आहे. महिला विकासातच सर्वांगीण विकास होऊ शकतो.

भारताच्या ग्रामीण अविकसीत अर्थव्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होत नसून त्याचा परिणाम म्हणजे आज होत असलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होय. यावरील उपाय म्हणजे स्वतःची सहाय्यता स्वतःच करणे परंतु कोणतीही एकटी व्यक्ती येणाऱ्या समस्याला तोंड देऊ शकत नाही. सर्वांनी संघटित होऊनच समस्या सुटू शकतात. या विचाराने प्रेरित होऊनच ग्रामीण भागातील काही महिलांनी संघटित होऊन या कार्याला सुरुवात केली. यात पौसा अथवा भांडवल उभे करणे ही समस्या त्यांना प्रामुख्याने भेडसावत होती. तरीही तुटपुंज्या रक्कमेतून अल्पशिक्षित गरीब ग्रामीण महिला रोजगाराच्या संधी शोधत असतानाच त्या संघटित होत गेल्या व मिळालेल्या मजुरीतून दर महिन्याला थोडी थोडी रक्कम बँकेत त्यांच्या गटाच्या खात्यात टाकत गेल्या. ही बचत करण्यासाठी त्यांना अतिशय कष्ट करावे लागले. विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागले. पण अमेरिका व फ्रेंच स्वातंत्र्याच्या जाहिरनाम्यात महिला सक्षमीकरणाचे पहिले प्रतिबिंब पडलेले दिसते. त्यात स्त्री व पुरुषांसाठी समान अधिकाराची तरतूद करण्यात आली. १९ व्या शतकात विल्यम थॉम्पसन, जॉन स्टुअर्ट मिल यासारख्या साहित्यिकांनी स्त्रीमुक्तीचा विचार तत्कालीन समाजात रुजवण्याचा प्रयत्न केला.

स्त्रियांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी बचत गटाचे माध्यम मिळवून दिले. आधुनिक काळात दिवसेंदिवस वृत्तपत्रे, दूरचित्रवाणी, राजकारण, समाजकारण, शैक्षणिक क्षेत्र, कायदा या क्षेत्रात महिला सक्षमीकरणाचा ऊहापोह होताना दिसत आहे. अन्याय, शोषण, दडपशाही, स्वातंत्र्य यावर प्रभावशाली उपाय म्हणजे सक्षमीकरण होय. महिला सर्व दृष्टीने सक्षम होण्यासाठी ती स्वबळावर उभी राहावी या उद्देशाने महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना अभ्यासणे महत्वाचे आहे.

### ग्रामीण विकास आणि महिला सक्षमीकरण :

स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे व अन्यायाचे प्रमुख कारण तिचे आर्थिक परावलंबन होय. आर्थिक स्वावलंबनामुळे वाढतो म्हणून अर्थाजनाची योग्य संधी उपलब्ध करून देवून त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण होणे महत्वाचे आहे. स्त्री आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असली म्हणजे तिच्या पाठीशी विकास नक्कीच आहे.

- ग्रामीण विकासात महिला बचत गटाचे अभूतपूर्व योगदान राहिलेले आहे.
- ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांचे आर्थिक, सामाजिक, मानसिक सबलीकरण प्रभावीपणे होत आहे.
- ग्रामीण महिला साक्षर होत आहेत व त्या संघटित होत आहेत.
- ग्रामीण महिलांचा व्यक्तिमत्त्व विकास होत आहे.
- ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या होत असणाऱ्या आत्महत्येवर महिला बचत गट एक उपाय ठरत आहे.
- ग्रामीण महिलांचे नेतृत्व कौशल्य वाढत आहे. त्या सर्वच क्षेत्रात प्रवेश करत आहेत.
- ग्रामीण समाजातील गरीबाची सावकाराच्या जाळ्यातून सुटका होत आहे.
- विकास कार्यात महिलांचा सहभाग वाढत आहे.
- गरीब होतकरु महिलांना वौयक्तिक व सामूहिक रोजगार उपलब्ध होत आहे.

- बचत गटाच्या माध्यमांमुळे ग्रामीण भागामध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन, जिद्द, जिज्ञासा, निर्धार, सहकार्याची भावना वाढत आहे.

- अडचणीवर मात करण्याचे कौशल्य त्यांच्या अंगी या बचत गटामुळे निर्माण झाले आहे.

ग्रामीण विकासात बचत गटाचे महत्त्व

- ग्रामीण बेरोजगार स्त्रियांना रोजगार प्राप्त करून देण्यात बचत गटांचा मोलाचा वाटा आहे.

- महिलांना स्वबळावर बचत करण्याची सवय निर्माण झाल्यामुळे ग्रामीण विकासास चालना मिळाली आहे.

- महिलांना आर्थिक व्यवहाराचे ज्ञान मिळाल्यामुळे ग्रामीण विकासाला गती प्राप्त झाली.

- बँक, राजकारण, नेतृत्व, सहभाग या विषयांचे महत्त्व पटले.

- स्वबळावर उद्योगधंद्यांचे आयोजन होऊ लागले.

- महिलांमध्ये विविध कला कौशल्य आणि ज्ञान आत्मसात करण्याची जिद्द निर्माण झाली.

- महिलांमध्ये आत्मसन्मानाची भावना निर्माण झाल्यामुळे गावपातळीवर महिला अनेक विधायक कामात सहभागी होत आहेत.

- महिला आपल्या समस्या, प्रश्न, स्वतः सोडविण्यासाठीचे नियोजन स्वतः किंवा सहभागातून करू लागल्या.

- पंचायत राज्यात महिलांचा सहभाग वाढला.

- महिलांमध्ये राजकीय इच्छाशक्ती वाढली.

- महिलांमध्ये स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव निर्माण झाली.

- महिलांमध्ये नेतृत्व, स्वावलंबन, सक्रीयता, प्रतिकार करण्याची क्षमता वाढली.

- महिला बचत गटामुळे ग्रामीण विकास होऊ लागला.

- स्त्री-मुक्तीचा मार्ग मोकळा झाला.

- महिला अत्याचार कमी झाले. शेतीला जोड देण्यासाठी महिला बचत गट पुढे आले आहेत.

निष्कर्ष :

ग्रामीण भागात निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे त्यांचा संबंध शेतीशी निगडित व्यवसायाशी आहे. त्यांना बचत केल्याशिवाय पर्याय राहत नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागात स्थापन झालेल्या अनेक बचत गटामुळे ग्रामीण महिला सक्षम बनत आहेत. महिलांमध्ये बचत करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली व संघटन भावना वाढीस लागून स्वयंप्रेरित आत्मविश्वास, आत्मनिर्भरपणा बचत गटामुळे महिलांत निर्माण झाला. तसेच महिलांमध्ये नेतृत्व गुण विकसित होऊन राजकीय सहभाग वाढण्यास बचत गटाची भूमिका महत्वाची आहे. तसेच महिलांमध्ये निर्णय घेण्याची क्षमताही वाढली आहे. तरीही महिलांवरील अत्याचार कमी होत नाहीत. महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदललेला नाही. हुंडाबळी, बलात्कार, विक्री, जाचजुलूम आजही समाजातून जात नाही ही शोकांतिकाच म्हणावी लागेल.

संदर्भ

१) भारत विकास व दिशा - अनुवादक भवानी शंकर बंगला भवन दिली.

२) बचत गट योजना - श्री.राजेश पिंजरकर

३) बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास - महेश जोशी

४) महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट-प्रा.यु. मुलाणी

५) भारतीय समाज - दा.धो. काचोळे

६) स्थानिक स्वराज्य संस्था-वा.भा. पाटील